Миколка, Прокопів хлопчик, такий школярик гарнесенький був: сумирненький, соромливенький, млявенький, як дівчинка. Та ще ж такий чорнобривенький, білолиценький, носок невеличкий, щічки круглесенькі, ще й чубок кучерями. Воно й училось нівроку йому. Страх яке до книжки було: чита, одно чита, а особливо як на урок загадають щось таке, — чи про луку, чи про ліс... Ну й любило це!

Раз гулять повели їх у ліс. Воно вбігло в гущавину та:

— А як ось тут гарно!.. гіллячко... сонечко в дірочки... мережечки... ну й гарно!

Далі вхопило квіточку, осміхнулось, притулило до щічки, погладило...

А там що раде знать було все!.. Усе було розпитує вчителя, усе розпитує і про се, і про те, як і дощ, як і сніг. Вчитель було не навтішається ним, усе було по щічках його, по щічках, а воно вже таке раде ото, так осміхається та ту голівку так простягає до його... Таке. А то раз учитель підійшов і питає:

— А що, Миколко, вивчив урок? Воно встало, осміхається... тут осміхається, а там сльози.

— Плакав, чи що? — питає учитель. Воно так болісно:

— Ні. — Далі руку до очей та й скривилось.

— Чого, що таке? — вчитель йому.

— Б...били.

— Хто?

— Батько.

— За віщо?

— За... за... — та й не доказало за плачем. Діло ж ось як було. Встав Миколка вранці, почитав трохи, — снідати пора, він і каже:

— Мамо, що їсти?

— Що ж? — мати йому. — Он хліб, ось борщ... Насипала борщу йому. Взяв ложку Миколка, сів до борщу до того... А борщ же той... аж воня, аж нудить кислятинням: ні олійки, ні квасольки в йому, та ще й учорашній, холодний та перебовтаний. Сидів, сидів Миколка над ним — не пожене ніяк. Устав та з тим і вдягаться давай. Одігся, дійшов до дверей — за печінки тягне. Він знов:

— Ну що їсти, мамо?

— Та я ж не знаю, — мати йому. Миколка по горшках: і в той заглянув, і в сей... Увіходить батько знадвору, такий сумний.

— От лихо, — каже, — хліба на денці тільки.

Миколка своє:

— Та, мамо, що їсти?

— Батька питай.

Микола:

— Он у людей і риба, й олія.

Батько так бликнув на його. Він байдуже:

— І оладки, — каже, — і в школу беруть.

Батько:

— Що?! — Та як ухопить деркач.

— Так тобі ще, — каже, — риби, олії! Шкури з мене, шкури! — та деркачем його, деркачем. Меншенькі четверо, що теж їсти дивились, на піч усі, як горобчики.

— А, сякі-такі, — кричить батько, — їсти!

А то ще й зодів... Раз увечері роззувся Миколка та й моня чоботи, й моня в руках, а далі так боязко:

— Ну й чоботи... чисто потрюхли... ноги так мерзнуть.

— Що? — батько.

— Мм... дірки скрізь.

Батько з рук у його, подивився та по пиці його, по пиці халявами:

— Гляди, — каже, — гляди!

Позатягав, як умів, де більші дірки, й нічого. Ось другого чи там третього дня приходить Миколка сумний-сумний і їсти не питає. Сів на лаві, кліпа очима. Батька в хаті не було. Мати пряла на полу. Сидів,

сидів, далі встає і, як неживий, диба-диба до полу... став і стоїть, похнюпився.

— Чого ти? — мати йому.

— Та... та, — губи задрижали, лице скривилось, і він засичав тільки.

— Отакої! Чого ти? Помовчав, далі так тихенько:

— Мамо!..

— Ну?

— У... у мене...

— Що у тебе?

— У мене, — повернув п'яту, показує... Глянула мати — підбора нема. Зітхнула й нічого.

— Що ж... оце... як... батько побачить? — плаче, так плаче Миколка.

Увійшов Прокіп, Миколка й дух притаїв. Сів і то побіліє, то почервоніє; дивиться в землю та чобіт той одно хова за другий та ввесь так і тремтить. Прокіп байдуже до його, поліз під лаву собі.

— Де воно, — каже, — в чортового батька коноплі ті? Холод такий, а тут підперезаться нічим, хоч би мотузок абощо виплести.

— Хм... там десь... — жінка йому. — Та... те й упослі б, а тут... он... — та очима на Миколку й показує.

— Н... не кажіть, — сичить Миколка, — не кажіть.

— Як же ж, — мати йому, — а в школу в чім підеш?

— Що таке? — батько до їх.

— Підбор у Миколи одпав...

— Що? — крикнув.

Тут Миколка, як печений, як схопиться та під піл, та аж за стовпцем опинивсь. Подививсь-подививсь Прокіп, засіп...

— Ну, нічого, — каже, — хай, — знайшов конопельок, плете, нічого нікому. Жінка дивилась, дивилась та:

— Так, Прокопе, що ж з чобітьми? Мовчить Прокіп.

— Пора б... уже ж, — ті й на латки не годяться. Мовчить.

— Чи ти не чуєш? Треба ж робить щось. Прокіп так бликнув на неї:

— Хай, його, — каже, — калікою зробить!..

— Отаке!.. Божевільний!.. Миколка з-під полу:

— Мамо, — сичить, — цитьте!.. мамо, цитьте!.. Цитьте ж.

Мати йому:

— А в школу як?

Прокіп так хижо:

— А, в школу... грамоти тобі!.. в пани сина!..

— А хоч би й у пани?

— Щоб і нога в школі!.. щоб і нога не була! — кричить.

Миколка:

— Як же... я ж не... ненарошне.

— Старцюго, — батько йому, — панувать!.. Ось прийде, за стіл залізе... книжки розкладе, перо... старцюго, щоб і нога не була!

Аж перекидається та плаче Миколка:

— Он... он, — каже, — усі... учаться — і Василь, і Павло... гарно як.

— Іч, старцюго, рівняється до яких...

— А хіба... хіба душа в мене... хужа?

— Сміттюго, у їх плуги свої. В найми з душею з своєю!

— Божевільний, — жінка йому, — нащо ти був зразу в школу оддавав його, нащо ти?..

— А, ти розумна!

— Ти ж сам одвів його, ти ж сам записав, а тепер... Як тобі не соромно, як тобі не гріх потріпувать дитину отак?

Прокіп, ніби засоромившись:

— Та ти, ти, — каже, — домелешся!

— Що домелешся?.. Убивать будеш? убивай, домучуй уже, дорізуй нас! — Хусточку до очей та й сама в плач.

— От боже мій, — каже, — і де та смерть, що вона і не забере нас од тебе... Поки вже ми отак і труситься будем тебе? — Хлипають обоє. Прокіп нічого вже. Плете — сидить. Згодом трохи встає і якось досадно-досадно:

— Школа... школа — здирство, школа— грабіж... — кинув мотузку, надів шапку. — Школа останню сорочку стягне з тебе, — в груди себе... Та мов аж з плачем: — Оста-а-н-ню со-рочку!

Грюкнув дверима, пішов, голову похнюпивши.

А Миколка:

— Як... як гарно... вчитися, а вони... в найми... — Та з-під полу до дверей.

— Куди ти? — мати до його.

— У школу... хай... як знають...

— Обідать же... чоботи ж...

— Хай!..

Надійшов вечір. Засвітили. Біжить Миколка. Батько за столом саме сидів, засмучений такий; мати щось моняла на полу. З очей у неї капали сльози. Миколка :

— Ось, ось, — показує чоботи.

— Де то ти? — здивувалась мати.

— Хе-хе... учитель дали.

— Як учитель?

— Хе-хе... сиджу, а вони: "Чого ти сумний такий?" — "Чоботи порвались", — плачу. "Цить, — кажуть, — у мене зайві є". Виносять. "На", — кажуть.

Мати взяла, так обдивляється.

— Спасибі, — каже, — дай бог здоров'я йому. Миколка:

— Хе... а покажіть і батькові!

— А дивись іди. Прокопе, — каже мати. Прокіп байдуже, давай осміхаться сам собі.

— Дивись іди, глушмане. Прокіп наче й не знає нічого:

— Що там таке?

— Сюди йди!

— Чого? — почухавсь, підійшов. — Ану, що тут? — Узяв. — Так це вчитель? — питає.

— Глуха тетеря... не чув мов.

— Хе-хе... живем, значить.

— Ні, — жінка йому, — мерщій наймати побіг...

— Балакай, — Прокіп до неї, — наймати!.. Мені, думаєш, і не жаль ото? Я побіг позичить на чоботи йому, а воно...

— Що таке? — питає Миколка.

— Що... бігав, бігав — не позичає ніхто, а тут ще й мішок під плечем, щоб і хліба де... Мені й кажуть: їсти нічого, а він ще позичає на сина... Треба ще в школу у злиднях таких! А Петро Чхурик: "До волів його, мені до волів треба". Думав я, думав... "Що ж, — думаю, — буду бігать отак та усяке буде цупать отак мені... Дай, — думаю..." — та бух тебе до Чхурика за 15 карбованців на рік.

А Миколка:

— Хе-хе... А я: "Чоботи порвались", а вони: "На

тобі".

— Отож... А я: "Петре, позич, будь ласка", а він:

"Найми", — каже.

— Боже мій, — мати до Миколки, — отакий хлопець та в найми... нізащо, нізащо! — Узяла та до себе його так пригортає: — Мій синочок! — каже. — Гляди ж тепер, слухай учителя, бач він який!.. учись ото!

Прокіп:

— А вчись... звісно вчись!.. Ану сюди книги!.. багато вивчив уже?

— Оцю вивчив, і цю, а цю... ось поки, — показує пальцем йому Миколка.

— Ото по бублик по той? ач бублик який... Що воно за бублик такий?

— Хм-хм... то "О".

— "О! ач яке!.. А то далі?.. Що то за кочерга така?

— То "Г".

— Ач яке!.. А картинки є тут?

— А є... ось, — знайшов йому.

— Ач як!.. А то ж що за копиці такі?

— То хмара. А знаєте, тату, хмара з чого?

— Бо' йо'зна... як можна сили божі знати?

— А я знаю!.. з води... парою йде вгору.

— Ач який... хм-хм... і он про що зна!

— Я ще й про блискавку й про грім знаю. Це люстричество... з землі набирається в спеку та й креше там і грюка.

Прокіп так дивиться на його. А мати:

— Який!.. А ще ж це тільки другу зиму в школі він. Прокіп:

— Миколко, Миколко!.. Що який то ти... що я б тебе... не знаю... я б тебе паном зробив!.. я б тебе... в семінарію в саму!.. я б тебе... Ех! — Помовчав. — Ну хоч би хоч до маленького до чого довести тебе... хоч би хоч ти не страждав, як я оце... Хоч би хоч... у хторокласну тебе.

А Миколка:

— Так... тату... у хторокласну, у хторокласну!

— Боже мій, хіба ж я ворог дитині своїй!.. спроможусь, боже мій!

Миколка загорнув книжку, знов розгорнув, устав, постояв, пройшовсь до столу, до порога...

— Тату... я, я до вчителя піду.

— Чого?

— Хи-хи... хочеться.

Надів подаровані чоботи, за шапку й гайда. Увійшов у прихожу в школу, кашлянув раз, удруге. Виходить учитель:

— А що, Миколко? Миколка: "Хе-хе!"

— Що таке?

— Батько... в школу... у хторокласну... мене.

— Гаразд. Іди ж сюди! — За руку його та до себе в світлицю.

Увійшов Миколка і дивиться, так дивиться скрізь.

— А що ти? — вчитель до його.

— Ну й... ну й гарно в вас!

В учителя й справді гарно було. Стіл застелений був скатертиною цяцькованою. На столі лампа горіла в голубій будці; блищав самовар. По долу стежечки рябіли. Червоніло ліжко під стіною. На вікнах квітки... на стінах картини.

— Ну й живете ви в гарному в якому! — дивується Миколка.

— В гарному! — осміхається вчитель. — Ото вчись, то й ти будеш у такому...

— І я... А як же... як воно, як жить у такому?

— Учись — побачиш... Сідай лиш, чаю вип'єш.

Учитель налив йому, сахару вкинув дві грудочки.

— Сідай! — Миколка сів на краєчку на стільчику, дивиться на стакан та так осміхається.

— Хм-хм... так це... це мені пить?

— Тобі ж, тобі... бери ложечку, мішай!

— Хм-хм... як же воно?

— Бери он і булку. Бере осміхається, присьорбує... Учитель тим часом узяв скрипку, грати давай, і як загра-загра... Миколка:

— Ну й, ну й... — та й устав.

— Що? — учитель до його.

— Н... не знаю... гарно... Я б день і ніч грав...

— Учись — гратимеш.

— Гратиму!.. й я гратиму? Ну й... — глянув навкруги, — ну й життя гарне!..

* * *

На другу осінь учитель перейшов у друге село. Одного дня, розпустивши школярів, він вернувся у свою хату, сів одпочити. Наступав холодний та сумний осінній вечір. Надворі негода, дощ, а в хаті учителя тепло й привітно. Книжки рядками стоять на поличках, на столі ясно горить лампа. Стомлений вчитель довго ходив по хаті, часами зупинявся коло вікна, прислухався, як гуде й завиває вітер, як дощ порощить по вікнах; далі сів за книжку, чита. Трохи згодом чує — щось грюкнуло у прихожій, забалакало. Одхиляє двері, аж коло порога старець сивий стоїть, руку простягає. Коло грубки хлопчик-поводир треться, теплого місця шукає, обірваний такий та труситься так. Придивляється вчитель до хлопчика. По знаку щось: чубок кучерями, щічки кругленькі...

— Миколка, це ти?

— Я... — та скривився-скривився.

— Як це ти, що це?..

— Та... та... їсти нічого, топить нічим, удягтися...

— Бідненький!..

— А батько... простудилися: ще розтавало, а в їх чоботи драні... ноги крутить...

— Так ти це...

— Були до хазяїна... найняли... так... я... не здужаю... аж захворів був... Так мене в поводаторі це...

Двері в світлицю одхилені були... Стіл видно було, розгорнуту книжку, скрипку, картини... Глянув Миколка... заплакав...